

ТЕМА: СУТНІСТЬ І ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ

Мета: дослідити передумови виникнення грошей, етапи еволюції грошей, визначити основні функції грошей

План

1. Походження грошей
2. Раціоналістична та еволюційна концепції походження грошей
3. Роль держави у створення грошей
4. Сутність грошей
5. Форми грошей та їх еволюція
6. Вартість грошей
7. Функції грошей
8. Функція грошей як міри вартості
9. Функція засобу обігу, її суть, сфера використання
10. Функція засобу платежу
11. Функція засобу нагромадження
12. Світові гроші
13. Якісні властивості грошей
14. Роль грошей у ринковій економіці

Ключові терміни: раціоналістична концепція, еволюційна концепція, повноцінні гроші, неповноцінні гроші, біметалізм, монометалізм, знак вартості, білонна монета, паперові гроші, кредитні гроші, сеньйораж, чек, вексель, електронні гроші, депозитні гроші, пластикова картка, банкнота, масштаб цін, ціна.

Після вивчення цього розділу Ви зможете:

- *засвоїти механізм походження грошей, упевнитися в неминучості появи грошей у процесі розвитку суспільного виробництва та обміну;*
- *зрозуміти логіку еволюції форм грошей, об'єктивну зумовленість переходу від повноцінних грошей до неповноцінних, причини та значення демонетизації золота;*
- *розібратися в багатогранній сутності грошей та в їхніх функціях;*
- *засвоїти основні властивості грошей, які конституують їх як самостійну економічну категорію;*
- *визначити основні прояви ролі грошей у розвитку ринкової економіки*

1. Походження грошей

Походження грошей можна віднести до періоду кам'яного віку. Археологічні розкопки довели цей факт. Основна причина, що призвела до появи перших «грошей» розвиток торгівлі. Але в той час існував ще примітивний обмін, коли не існувало єдиного мірила всіх матеріальних і духовних благ. Міняли просто домовлений продукт на інший продукт. Процес обміну скрізь відбувався по-різному. Наприклад, деякі африканські племена заздалегідь домовлялися про обмін і вибирали місце угоди. Спочатку приходили продавці і залишали свої товари, потім приходили покупці, вибирали необхідний товар і залишали замість його заздалегідь обговорений еквівалент.

З плином часу люди стали виділяти деякі товари, які були більш бажані. На основі цих товарів вони судили про вартість інших товарів. Скрізь такі еквіваленти були різні. Наприклад, в Меланезії в ролі грошей виступали зв'язки собачих зубів, раковин. У сибірських народів дуже популярним замінником грошей служили хутра. Але в основному, в якості загального еквівалента виступала худоба. Все оцінювалося в биках, коровах, вівцях і т.д. Це було дуже зручно, так як більшість населення було сільським. Кожен міг протримати виміняну худобу деякий час, а потім пустити її в оборот. Але цей товар загального обміну був недовговічний. Необхідне було щось інше.

Багато часу пройшло доти, поки не було знайдено такий еквівалент, який би мав вартість, довго не псувався і був зручний у товарних відносинах. Таким товаром став метал. Метал якнайкраще підходив за еквівалента. Він довго не псувався, був зручний при перевезенні, не втрачав своїх властивостей при зберіганні, легко піддавався поділу на дрібніші одиниці, його можна було знову сполучати в злитки. Металеві злитки з'явилися вперше в Стародавньому Єгипті та Месопотамії. Вони мали вигляд кружечків, кілець, брусків. Метали були обрані ті, які були досить рідкісні і володіли зовнішньою привабливістю. Такими металами стали срібло і золото. Є свідчення того, що перші монети були зроблені на території Лідії ще в 7 столітті до нашої ери. Монети були

зроблені зі сплаву золота і срібла. Цей сплав називався «електра». Через деякий час в грецькому місті Егіна почали чеканити монети, зроблені зі срібла.

2 Раціоналістична та еволюційна концепції походження грошей

Світовій економічній літературі відомо кілька альтернативних концепцій походження грошей. В одній з них - раціоналістичній - зазначається, що гроші є результатом згоди між людьми, які визнали необхідність спеціальних засобів для обслуговування мінового обороту. Вперше ця концепція була висунута Арістотелем у праці «Нікомахова етика». Деяке законодавче відображення вона знайшла в античному і середньовічному суспільствах. Наприклад, у римському праві було зафіксовано, що імператор декретує вартість грошей.

Різновидом раціоналістичної концепції є державна теорія грошей німецького економіста Г. Кнаппа. В книзі «Державна теорія грошей» він назвав гроші «продуктом правопорядку», творінням державної влади, встановленим законом платіжним засобом. На його думку, створені державою гроші приймаються незалежно від їх металевого змісту, є «хартальними платіжними засобами», тобто умовними знаками, наділеними державною владою певною платіжною силою.

Раціоналістична концепція походження грошей застосовується і в літературі кінця XX ст. під час аналізу тих форм, яких набувають гроші. Відомий англійський економіст Л. Харріс у праці «Грошова теорія» викладає суть цієї концепції: «Сам по собі доларовий білет - річ непотрібна; він набуває вартості лише тому, що суспільство через свої закони і звичаї наділяє його властивістю функціонувати як засіб обігу. Аналогічно морські черепашки, які використовувалися в деяких співтовариствах як гроші, не мали б вартості, якби суспільна структура, яка їх породила, не потребувала в якійсь формі грошей і не надала їм відповідної ролі». Отже, раціоналістична концепція заперечує товарну природу грошей, їх стихійне походження.

Гроші – це одне з найвеличніших досягнень людства. Їх виникнення пов’язане з 7-8 тис. до н.е., коли у древніх племен з’явилися залишки якихось продуктів, які можна було б обміняти на інші такі ж продукти в яких була потреба. Історично як засіб полегшення обміну використовувались каміння, худоба, шматки металів чи інші предмети, які отримали загальне визнання у продавців та покупців як засіб обміну. Тобто все, що визнавало суспільство в якості обігу, - це і були гроші.

Існування грошей таке ж давнє, як існування самої людської цивілізації. Зокрема, монети із неблагородних металів стали використовуватись в обігу у міру того, як росла вартість золота. Згодом з’явилися повноцінні гроші, виготовлені з паперу.

Уперше паперові гроші винайшли китайці. Їх почали друкувати у 812 році н.е. У XV - XVIII ст. гроші, виготовлені з паперу, появились у Європі і так широко розповсюдились і прижились, що стали основним замінником повноцінних грошей.

На протязі століть гроші, як і погляди на них, змінювались, і навіть у наш час їх стан не можна вважати завершеним.

Економічна сутність, закономірності виникнення та розвитку грошей взаємопов’язані і взаємозумовлені.

Отже, в економічній науці традиційно виділяються дві основні концепції походження грошей:

- 1) раціоналістична;
- 2) еволюційна.

Раціоналістична концепція виходить з того, що гроші виникли як результат певної раціональної угоди між людьми, через необхідність виділення спеціального інструмента для обслуговування сфери товарного обігу і підвищення ефективності її функціонування. Конкретна грошова форма виникає тоді, коли люди усвідомлюють її необхідність і організаційно забезпечують її впровадження у господарський оборот. Прихильником цієї концепції був Арістотель. Еволюційна концепція підкреслює об’єктивний

характер виникнення грошей, які виділяються із загальної товарної маси, оскільки вони найбільш придатні для виконання функціональної ролі грошового товару. Виділяється загальна маса окремих товарів, які і стають грошима в межах певної суспільної форми товарного виробництва й обігу. Прихильник еволюційної концепції - А.Сміт.

Вирішення питання про походження грошей зводиться фактично до вивчення різними теоретичними школами процесу розвитку обміну та торгівлі.

Найпростішою формою обміну з економічної точки зору є бартер. Бартер – безпосередній обмін одного товару на інший, чи однієї послуги на іншу.

На цьому процес грошового розвитку не закінчився. Потрібен був такий товар-еквівалент, який б забезпечував функціонування національних і міжнародних обмінів. Роль такого еквівалента, який став грошима, закріпилась за золотом і сріблом. Така система, в якій роль загального еквівалента відіграє золото і срібло називається біметалічною.

Представники концепції - еволюційного походження грошей - вказують на товарну природу грошей, стихійне виділення їх із загальної маси товарів і на їх особливе місце в економіці. Всебічно ця концепція була обґрунтована в роботах К. Маркса та його послідовників. Однак вона має прихильників не тільки серед марксистів. Концепція поширена і в сучасній економічній літературі Заходу, хоч і не пов'язується з подвійним характером праці, втіленої в товарі, і подвійною природою товару, його внутрішньою суперечністю.

Представники функціональних концепцій грошей серед конкретних причин, які викликають необхідність використання грошей, називають такі: відсутність синхронізації надходжень і платежів, яка ускладнює прямий товарообмін; наявність трансакційних витрат, тобто витрат праці і ресурсів, необхідних для здійснення товарообмінних угод (у цьому випадку гроші є засобом мінімізації витрат); невизначеність господарських перспектив, що

змушує учасників обігу накопичувати залишки грошей для страхування від ризику; час як невід'ємний елемент процесів виробництва і обігу товарів, який надає грошам роль з'єднувального ланцюга між сьогоднішнім і майбутнім. Економісти неокласичної школи, як правило, пов'язують існування грошей з першими двома причинами, а прихильники кейнсіанського напрямку - з двома останніми.

Ще в XIX ст. чимало економістів звертали увагу на відсутність у вчених навіть відносної згоди з питання про сутність грошей. Незважаючи на велику кількість досліджень з грошової теорії, таке положення спостерігається й нині.

У сучасній світовій економічній теорії існує кілька принципово різних підходів до визначення суті грошей. Прихильники першого підходу (М. Фрідман, А. Шварц та ін.) фактично розглядають гроші лише як зручний спосіб організації статистичних спостережень і визначають їх як «тимчасове вмістилище купівельної сили». При цьому увага концентрується на конструюванні різних грошових агрегатів, виявленні елементного складу пропозиції грошей тощо.

В основу другого підходу - найбільш поширеного серед західних економістів - покладено попередній теоретичний аналіз функцій грошей, на підставі якого визначаються суті і форми грошей. Так, автори популярного підручника «Економікс» американські професори К. Р. Макконнелл та С. Л. Брю вважають, що гроші - це те, що гроші роблять. Все, що виконує функції грошей, і є гроші. Л. Харріс також визначає суть грошей через їх функції, стверджуючи, що гроші - це будь-який товар, який функціонує як засіб обігу, розрахункова одиниця і засіб збереження вартості. Найчастіше в роботах сучасних західних учених виділяється три функції грошей: засіб обігу, одиниця розрахунку, збереження вартості. Перевага при цьому віддається функції засобу обігу. Тому положення про гроші як товар, що виконує різні функції, трансформується у визначення: гроші - це все, що загальноприйняте як засіб обміну, а останній - це все, що приймається в обмін на товари й послуги. Поширеним є ототожнювання грошей як засобу обігу чи засобу

платежу і об'єднання двох останніх в одну функцію. Отже, питання про функції грошей підмінюється питанням про суть грошей.

На початку XIX ст. в Великобританії, Голландії і Німеччині існувала монометалічна (золотогрошова система), в якій роль загального еквівалента відігравало золото. Така грошова система проіснувала відносно недовго. Вже починаючи з часу Першої світової війни золото почало витіснятись спочатку з внутрішнього, а пізніше з міжнародного обігу. Почався процес так званої демонетизації, що власне і означає припинення виконання золотом ролі грошей. Епоху товарних грошей змінила епоха паперових грошей. Вони виявились дуже зручним загальним еквівалентом, який мав значні переваги порівняно з попередніми. Сучасні паперові гроші не є повноцінними, як золото, вони мають зміст тільки тоді, коли виконують певні функції.

Найбільш обґрунтовано історичну суть і функції грошей розкривають концепції, які розглядають їх через розвиток форм вартості.

3 Роль держави у створенні грошей

З розвитком форм грошей змінювався механізм визначення носіїв грошових функцій та роль держави в цьому механізмі. На перших порах сам ринок виявляв потребу в грошах, ставив певні вимоги до грошового товару і сам стихійно висував на цю роль один з найбільш ходових і здатних до її виконання товарів. Втручання з боку держави було мінімальним.

Лише із закріпленням ролі грошей за золотом втручання держави помітно посилилось. Вона взяла на себе зобов'язання надавати грошам точно визначеної форми (монета), встановила контроль за їх створенням (карбування, фіксація проби металу, вмісту металу в грошовій одиниці, боротьба з підробкою монет). Монета вважається повноцінною, якщо домішок до металу не перевищує 10 %.

Значно посилилась роль держави, коли гроші перестали бути повноцінними (епоха паперових грошей). Вона почала визначати не тільки форму грошей, а й їх вартість, регулюючи масу грошей в обігу. Завдяки зусиллям держави в особі її центрального банку звичайні клаптики паперу

набули здатності виконувати функції і роль грошей. Держава надає паперовим грошам силу законного платіжного засобу та приймає їх під час платежу.

Проте це не значить, що держава - творець грошей, що роль її в цьому процесі визначальна, а самі гроші - виключно продукт, створений державою.

По-перше, сам ринок спричиняє потребу в грошах, на яку держава повинна орієнтуватися.

По-друге, ринок висуває жорсткі вимоги до носія грошових функцій, і держава повинна вибрати носія, який здатний найповніше задовольнити ці вимоги.

По-третє, кількість грошей в обігу визначається певними об'єктивними закономірностями, які повинні враховуватися державою в її діях.

Тільки при врахуванні цих обставин випущені державою грошові знаки будуть визнані ринком і зможуть виконувати функції грошей. Отже, гроші зумовлюються ринковою економікою.

4 Сутність грошей

Надвичайно складна сутність грошей не дала змоги світовій економічній думці дати однозначне і достатньо повне їх визначення на понятійному рівні. Сучасна західна грошова теорія обмежилась визначенням сутності грошей як *всього того, що використовується як гроші*. У цьому визначенні проглядається спроба охопити всі можливі призначення, форми прояву і сфери використання грошей, але навряд чи в ньому є відповідь на питання, що таке гроші. Представники іншої економічної школи, що має своїми витоками трудову теорію вартості, визначають сутність грошей виходячи лише з їх місця в товарному обміні. З цих позицій гроші є специфічним товаром, що має властивість обмінюватися на будь-який інший товар, тобто як *загальний еквівалент*. Це визначення має той недолік, що не враховує такого важливого призначення грошей, як обслуговування потреб

нагромадження вартості. З цього погляду друге визначення видається вужчим, недостатньо повним порівняно з першим.

Усунути недоліки цих двох визначень грошей спробували прибічники так званого портфельного підходу до вивчення грошей. Вони використали умовний портфель активів окремого економічного суб'єкта, в якому всі активи розмістили в міру зниження їх ліквідності, тобто здатності до обміну (рис.1.1).

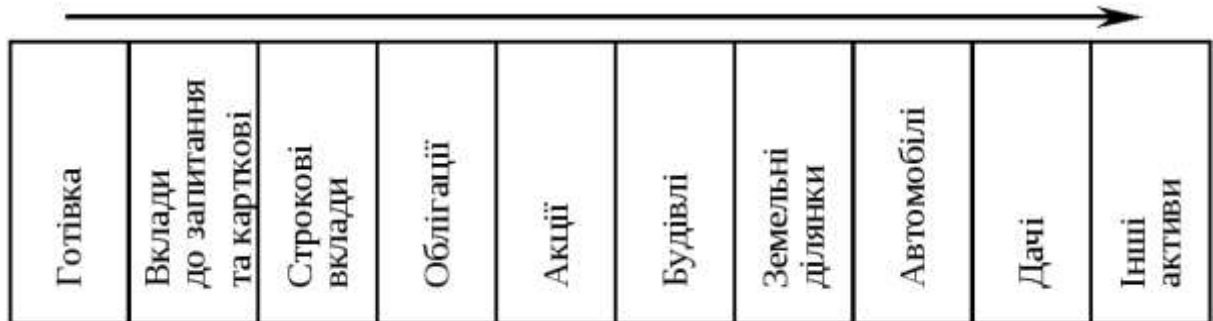

Рисунок 1.1 Портфель активів економічного суб'єкта

На першому місці в портфелі розміщена готівка, оскільки вона має найвищу абсолютну ліквідність, і тому ні в кого не виникає сумніву, що це - гроші. Навіть окремий показник для неї встановили - агрегат М0. На другому місці розміщені вклади до запитання та карткові, які мають хоч і високу ліквідність, проте нижчу, ніж готівка. Їх ще теж вважають грошима, проте дещо «нижчого сорту» і включають уже до іншого показника - агрегату М1. На третьому місці розміщені строкові вклади, які мають ще нижчу ліквідність, за що їх називають квазігроші і включають уже у третій грошовий показник - агрегат М3. Ще нижчу ліквідність має наступний актив - облігації, в якому є елементи з достатньою ліквідністю, а є й з у край низькою. Тому в одних країнах перші з них вважають ще грошима, а другі - ні, а в інших країнах усі облігації вже не вважають грошима. Так, у США короткострокові облігації державної позики ще вважають грошима і включають у новий грошовий агрегат МL. В Україні ж усі активи групи «облігації» не вважають грошима і показник, адекватний американському агрегату МL, взагалі не визначається.

За портфельного підходу визначення грошей охоплює їх призначення як засобу обігу та платежу, так і засобу нагромадження вартості і тому є

достатньо повним і більш прийнятним, ніж перші два. Проте і це визначення має істотний недолік — не дає можливості провести чітку межу між грошима (грошовими активами) і негрошима (негрошовими активами), унаслідок чого поряд з поняттям «гроші» з'являється поняття «квазігроші», маса їх визначається багатьма показниками (агрегатами), які різняться між собою ступенем ліквідності.

Більш детально зупинимось на сутності грошей як загального еквівалента, оскільки в цьому статусі вони повинні мати найвищу ліквідність.

За своїм місцем у товарному виробництві й обміні гроші — це специфічний товар, що має властивість обмінюватися на будь-який інший товар, тобто є загальним еквівалентом.

Природа грошей як загального еквівалента визначається передусім їх походженням. Як було показано вище, гроші виникли внаслідок стихійного виділення з безлічі товарів одного, найбільш придатного за своїми фізичними властивостями виконувати роль загального еквівалента. Але й після завершення формування грошей як самостійного економічного явища носієм їх протягом тисячоліть були товари в їх натурально-речовому вигляді, зокрема срібло і золото. Будучи звичайними товарами, вони визначали також товарну природу самих грошей, суспільну роль яких виконували нібито за сумісництвом.

Проте не можна пояснювати товарну природу грошей тільки їх походженням чи закріпленням їх суспільної ролі за певним конкретним товаром. Гроші є товаром самі по собі, по своїй суті, що визначається їх місцем у товарних відносинах. Це помітно було вже за тих умов, коли в ролі грошей виступали конкретні товари. Так, золото, ставши монопольним носієм грошової суті, набуло подвійного існування — як звичайний товар і як гроші. Подвійність виявлялась як у його споживній, так і в міновій вартості.

Поряд з конкретно споживною вартістю як здатністю задовольняти певні потреби людини золото набуло загальної споживної вартості — здатності задовольняти будь-які людські потреби внаслідок використання

його як загального засобу обміну. Між конкретною і загальною споживною вартістю золота виникла суперечність — якщо воно застосовується у першій своїй властивості, то не може використовуватись у другій, і навпаки.

У міру розвитку товарного виробництва неухильно загострюється ця суперечність: щоб задовольнити дедалі зростаючі потреби обігу в золоті-грошах, довелося б повністю відмовитися від використання його як конкретного товару. У такій ситуації втрачається особливе значення специфічних властивостей золота як грошового товару, оскільки реалізувати їх стає дедалі важче.

Вирішення цієї суперечності було знайдено на шляху ідеалізації грошей, поступового переходу загальної споживної вартості від конкретного товару-золота до простого його знаку. Перший крок у цьому напрямі був зроблений у тій сфері грошових відносин, де природні властивості золота як товару найменшою мірою вимагалися, - у сфері товарного обігу. Миттєвий характер функціонування грошей як засобу обігу відкрив шлях для заміщення грошей-золота грошима-знаками.

Реальна дійсність свідчить і про роздвоєння мінової вартості золота як звичайного товару і як грошей. Вартість золота як звичайного товару формується під впливом змін продуктивності суспільної праці в золотодобуванні та змін суспільних потреб у цьому конкретному товарі. На вартість же золота як грошей впливають, крім того, ще й такі чинники, як зміни суспільних потреб у грошах в усіх їхніх функціях, динаміка золотих запасів, нагромаджених у попередні віки, та ін. Тому вартість золота як грошей стає менш залежною від поточних змін умов видобування золота, більш сталою, ніж вартість золота як товару.

Особливо відчутно ці відмінності вартості золота як звичайного товару і як грошей виявляються в обігу монет. Відомо, що від тривалого обігу монети стираються і вартість золота, яка реально залишається в монеті, зменшується. Проте в обігу монети продовжували циркулювати у своїй попередній вартості, що залишилася лише номінально. У такій номінальній вартості, відмінній від

реальної, монети продовжували успішно функціонувати як міра вартості і засіб обігу, тобто виконувати основні функції, котрі конституують явище грошей.

Подібна роздвоєність мінової вартості золотої монети на реальну і номінальну може відбуватися і під впливом змін умов і технології видобутку золота. У таких випадках реальна вартість однойменної монети знижувалася при збереженні протягом певного часу в ринкових відносинах її попередньої вартості як номінальної, особливо на ринках, віддалених від місць видобутку золота. Незважаючи на підвищення цін на товари в місцях його видобутку, значна частина інших товарів тривалий час продовжує оцінюватися попередньою мірою вартості, що стала ілюзорною, застарілою. Лише згодом поступово вирівнюється номінальна вартість грошей за фактичною вартістю золота як товару. Однак поки відбудеться одне коло вирівнювання, фактична вартість може знову змінитись. Отже, номінальна вартість може ніколи її не «наздогнати» або ж зрівнятися з нею лише на короткий строк.

Це свідчить про те, що гроші в процесі обігу набувають особливої мінової вартості, яка може існувати відокремлено і паралельно з внутрішньою вартістю того матеріалу, з якого вони виготовлені. Гроші стають абсолютним уособленням мінової вартості, сформованої в обігу, а не запозиченої від грошового товару. Можливість формування такої вартості грошей створила основу для відокремлення явища грошей від конкретного товарного носія, для виникнення грошей, не пов'язаних з будь-якою натурально-речовою формою, наприклад депозитні гроші, електронні гроші.

Маючи товарну форму, гроші разом з тим принципово відрізняються від звичайних товарів. Вони мають не конкретну, а загальну споживну вартість, тобто здатні задовольнити будь-яку потребу людей, попередньо обмінявшись відповідними благами. Тому ринок сприймає гроші як абстрактну цінність, бажану саму по собі для будь-якого його суб'єкта, незалежно від його конкретних поточних потреб. Отже, гроші стають

абсолютним товаром, який протистоїть на ринку всім іншим товарам, стає мірилом вартості останніх і безпосереднім втіленням багатства взагалі.

5 Форми грошей та їх еволюція

Гроші пройшли тривалий і складний шлях розвитку з точки зору не тільки ускладнення їх економічної суті та підвищення суспільної ролі, а й урізноманітнення їх форм. Під впливом зміни суспільних відносин, формою виразу яких є гроші, та ускладнення вимог ринку до грошей останні періодично скидали одну форму і набували іншої, більш адекватної новим умовам. Історія грошей, по суті, є процесом поступового відбору окремих товарів чи особливих штучних форм, найбільш придатних виконувати функції грошей у певних ринкових умовах. Загальний процес еволюції форм грошей схематично показано на рис. 1.2

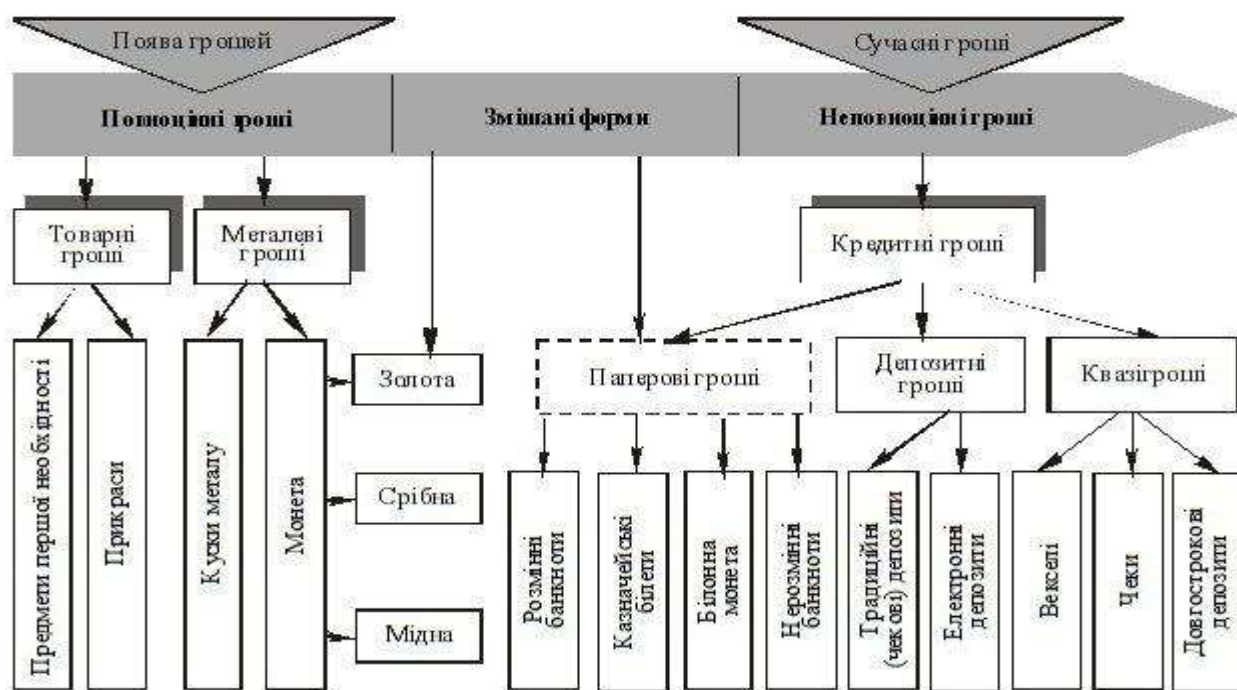

Рисунок 1.2 Загальний процес еволюції грошей

Еволюція форм грошей відбувалася в напрямі від повноцінних грошей до неповноцінних, якими є сучасні гроші. *Повноцінними* були гроші, що мали внутрішню реальну вартість, адекватну вартості товару, який виконував функції грошей, чи вартості того матеріалу, з якого гроші були виготовлені,

наприклад золоті чи срібні монети. *Неповноцінними* є гроші, які набувають своєї вартості виключно в обігу. При цьому вона може істотно відхилитися від вартості того матеріалу, з якого вони виготовлені (банкноти, білонна монета, депозитні та електронні гроші). У сучасний період усі країни світу користуються виключно неповноцінними грошима.

Між періодами використання повноцінних і неповноцінних грошей знаходиться епоха використання змішаних форм. У цей період в одних країнах використовували повноцінні гроші, в інших — неповноцінні (паперові). Крім того, в одних і тих самих країнах поряд з повноцінними монетами нерідко використовувалися неповноцінні — білонні — монети, а також паперові знаки грошей (банкноти). Останні не мали внутрішньої вартості і були за формою ідентичні неповноцінним грошам. Проте вони тривалий час вільно обмінювалися на повноцінні монети і їх вартість, що формувалася в обміні, зближалася з вартістю металу, на який вони обмінювалися. Тому такі банкноти були тотожні повноцінним грошам.

Початковою висхідною формою повноцінних грошей були *товарні гроші*. Спочатку це були предмети першої необхідності - худоба, сіль, зерно, риба, хліб тощо як найбільш ходові товари. Так, худоба, що має широкий спектр споживчих ознак, активно і довго використовувалася в ролі грошей у багатьох стародавніх народів - слов'ян, індійських племен, інших кочових племен.

На зміну предметам першої необхідності в ролі грошей поступово прийшли предмети розкоші, передусім прикраси: намисто з черепашок, перли, хутра, інші дорогоцінні вироби. Це можна пояснити тим, що попит на предмети розкоші виявився більш динамічним, тривалим і об'ємним, ніж на предмети першої необхідності. Та й за своїми фізичними даними вони були менш громіздкі, довше зберігалися, мали більш сталу вартість.

На території Київської Русі з цього різновиду товарних грошей найбільш поширеним було хутро. Слово «гроші» тут з'явилося лише в XIII ст., а до цього загальний еквівалент називався словом «куна», що означало

«хутро». Саме хутро в цій ролі широко застосовувалося кілька століть, навіть у середні віки. «Руська правда» часто використовує термін «куни» в розумінні грошей: «кунамися викупати», «давать куни в рези» тощо.

Проте як перший, так і другий різновид товарних грошей був надто примітивним, функціонував поштучно, не підлягав поділу, виступав у своєму природному вигляді. Такі гроші відповідали потребам обміну на його найнижчих стадіях.

Другий великий поділ праці (відокремлення ремесла від землеробства) істотно розширив межі товарного виробництва й обміну та прискорив розвиток ринку. В обмін почали надходити не просто надлишки продуктів, а товари, спеціально виготовлені для даної цілі. Невпинно розширювалися територіальні межі обміну. Тому ринок поставив перед грошовим товаром нові вимоги — бути однорідним, економічно подільним, здатним тривалий час зберігати свою вартість. Задовольняти такі вимоги попередні гроші не могли у зв'язку з їх фізичними властивостями. На їх місце ринок стихійно висунув метал. Почалася тривала ера панування *металевих грошей*.

Проте з появою металевих грошей їх розвиток не припинився. Унаслідок неухильного зростання продуктивності суспільної праці збільшувалися можливості для нагромадження вартості, а відповідно і потреби в зростанні маси грошового товару, який відволікався в обіг зі сфери споживання. На це ринок реагував постійним посиленням вимог до грошового товару. Останній повинен був мати високу питому вартість вагової одиниці металу, властивість тривалий час (а найкраще — вічно) зберігати свої фізичні якості, здатність легко змінювати зовнішній вигляд, високу портативність тощо.

Потреби ринку набули настільки важливого значення, що відбулося розмежування природної споживної вартості грошового товару як його здатності задовольняти певні потреби людини і його специфічної споживної вартості - здатності задовольняти вимоги ринку. Причому в міру актуалізації

другої споживної вартості грошового товару послаблювався зв'язок останнього з першочерговими життєвими потребами людини.

Під впливом зазначених об'єктивних процесів відбувався стихійний відбір грошового товару з групи металів. Спочатку використовувалися звичайні метали - залізо, мідь, бронза та ін., що найчастіше вживалися людьми. Згодом цю роль почало виконувати срібло як благородний метал з високою питомою і сталою вартістю та здатністю до зберігання. Проте ще більшою мірою цими властивостями природа наділила золото, яке теж стало претендувати на роль грошового товару. Почалася тривала боротьба між сріблом і золотом за «грошовий трон» у товарному світі. Цей етап у розвитку грошей характеризувався паралельним функціонуванням золота і срібла в ролі грошей і називався *золото-срібним біметалізмом*. Закінчився він наприкінці XIX ст. перемогою золота, установленням *золотого монометалізму*.

Еволюція металевих грошей найбільш відчутно проявилася у двох напрямках: перший — набуття і вдосконалення монетної форми; другий — розвиток представницьких форм металевих грошей в обігу.

Монета. З появою металевих грошей вони використовувалися у формі простих зливків чи кусків металу. Такі гроші мали величезні переваги перед товарними грошима. Разом з тим форма зливків обумовлювала певні незручності, які незабаром стали стримувати розвиток грошових відносин. У кожній платіжній операції необхідно було зважувати зливки, визначати пробу і, що найгірше, ділити їх на частини. Щоб уникнути цих незручностей, зливки робили різної ваги. Найбільш відомі купці ставили на них своє тавро, яке засвідчувало вагу і пробу металу.

Однак авторитет купця як приватної особи був обмеженим, і його тавро могло задовольнити вузьке коло суб'єктів ринку.

З розвитком торгівлі виникла потреба таврування зливків більш відомою й авторитетною особою, і ця функція перейшла до держави. Держави стали виготовляти за встановленою формою зливки металу, вагу і пробу яких засвідчували своїм штампелем. Такі зливки дістали назву *монети*.

Монета виявилася найдосконалішою формою повноцінних грошей, тобто тих, що функціонують в обігу з власною субстанціональною вартістю. Вона обслуговувала економічні відносини людей протягом майже трьох тисячоліть. За цей час монета теж розвивалась і змінювалась.

На початку створення монет суб'єкти ринку не завжди довіряли державному тавру і нерідко вимагали зважування монети. Особливо часто такі вимоги ставилися, коли монета використовувалася для розрахунків з іноземними контрагентами або коли існувала загроза фальшування монет. Лише зростання економічної могутності і стабільності держави, посилення довіри до державної влади з боку суб'єктів ринку, удосконалення техніки карбування, що ускладнювала підробку монет, підвищили довіру до монети, яка стала прийматися за рахунком, без зважування. Змінювалась сама форма монети: відомі монети квадратні, неправильної форми, овальні, проте найбільшого поширення набули круглі. Щоб запобігти підробленню та обрізанню монет, по краях у їх дизайні було застосовано рельєфний малюнок та «зубиювання» країв.

Білонна монета. Новий етап у розвитку монети як форми грошей пов'язаний з виникненням *білонної монети*, тобто розмінної, з дрібною вартістю. Вона призначена для забезпечення нормального виконання грошових функцій основною (валютною) монетою. Головна відмінність її полягає в тому, що вона карбується не з дорогоцінного металу, отже є неповноцінною. Причому такою розмінна монета стала не відразу, а на певному етапі розвитку грошового обігу.

Карбування поряд з повноцінною монетою неповноцінної було першою реакцією грошей на нову вимогу обігу — вимогу економічності, що ставала дедалі відчутнішою у міру розвитку товарно-грошових відносин. Розмінна монета найактивніше використовується в обігу і тому найшвидше стирається. Більше того, висока вартість дорогоцінного металу обумовлює необхідність карбування розмінної монети надто малих розмірів. Така монета була незручною у користуванні і легко губилася, що призводило до

додаткових витрат дорогоцінного металу. Виготовлення її зі звичайного дешевого металу було об'єктивною необхідністю, а успішне функціонування поряд з повноцінною монетою сприяло пошукам альтернативи повноцінним грошам і заміні їх неповноцінними.

Переваги білонної монети (дешевизна, тривале функціонування) допомогли їй залишитися в обігу і після того, коли повноцінна монета як форма грошей «зійшла зі сцени». І сьогодні вона широко використовується в усіх країнах, навіть у тих, які досягли великих успіхів у розвитку безготівкових розрахунків та електронізації грошового обігу.

Демонетизація золота. Еволюція металевих грошей досягла свого апогею в період капіталізму вільної конкуренції. Золоті гроші настільки добре відповідали вимогам ринку, що навіть найкритичніші дослідники того часу без будь-яких сумнівів ототожнювали гроші з цим металом. Зокрема, К. Маркс неодноразово підкреслював, що гроші за своєю природою — це золото і срібло. Таке твердження було справедливим лише для того часу. Як не міг завершитися розвиток суспільних відносин епохою капіталізму вільної конкуренції, так не міг закінчитися і розвиток грошей закріпленням їх за золотом. Ті ж самі еволюційні процеси в суспільному житті зумовили неспроможність золота назавжди закріпитися в ролі грошей та підготували передумови для переходу до якісно нового типу грошей — **неповноцінних**.

Ускладнення і розширення товарного виробництва та ринкових відносин, що охопили всі сфери людського суспільства, з одного боку, та поява могутніх неринкових (державно-монополістичних) факторів впливу на економіку, з іншого, поставили перед грошовим товаром в епоху золотого монометалізму ще складніші вимоги.

По-перше, швидко посилювалися вимоги щодо зростання обсягів відтворення грошового товару відповідно до інтенсивно зростаючих масштабів суспільного виробництва й обігу. Реакцією на цю вимогу було широке запровадження в обіг розмінних на золото

паперових банківських білетів, оскільки виготовлення золотих грошей було вкрай обмежене малими запасами золота.

По-друге, зростали вимоги щодо скорочення витрат на виготовлення грошей для мінімізації суспільних витрат обігу, які постійно зростали в міру розширення масштабів виробництва та обігу і спричиненого цим збільшення маси грошей. Навіть при заміні в обігу золотих монет паперовими банкнотами, але при збереженні розміну їх на золото держави повинні були нагромаджувати великі маси золота, відволікаючи для цього значні обсяги суспільного багатства.

По-третє, сама вартість грошей у нових умовах, що вимагали активного втручання держави в економічне життя суспільства, повинна була стати більш гнучкою, більш податливою до державних регулятивних заходів.

Зазначені вимоги не міг задовольнити жодний товар — продукт людської праці, навіть найбагородніший із металів — золото. Будучи відносно м'яким і маючи високу питому вартість, золото відчутно зношувалося в процесі обігу, що призводило до великих втрат уречевленої суспільної праці. Через незначне поширення золота у природі видобуток його не міг встигати за зростанням місткості ринку і потреб його в грошовій масі. Вартість золота найменше піддається будь-яким змінам, оскільки на неї впливають не тільки фактори, що визначають поточне виробництво, а й вартість віками нагромаджених золотих запасів. Сама матеріальна форма золота, фізичні властивості якого зробили його найбільш придатним виконувати роль грошей у попередні віки, в умовах ХХ ст. виявилася нездоланною перепоною для виконання ним цієї ролі. Відбувся процес **демонетизації золота**: спочатку з обігу були вилучені золоті монети, замість них сферу обігу стали обслуговувати неповноцінні гроші, а згодом повністю було зупинено обмін неповноцінних грошей на золото в будь-якій формі.

Еволюційні процеси в економіці, які спричинили демонетизацію золота, підготували підґрунтя для запровадження нематеріальних носіїв

грошової суті — так званих *кредитних грошей*. Як зазначалося вище, саме золото виконувало грошову роль не стільки у своїй реальній вартості, скільки в номінальній. Поступово воно набуло особливої споживної вартості як загального еквівалента, що заслонила собою його природну споживну вартість. Відтак світова практика використання золотих грошей підготувала суспільство до сприйняття неповноцінних грошей, не пов'язаних із золотом, як більш ефективної грошової форми. На цій підставі економічна думка остаточно дійшла висновку, що гроші не адекватні золоту, що вони — щось інше, складніше явище суспільного характеру, який не може бути виражений навіть благородними металами.

Неповноцінні гроші — це гроші, які не мають власної субстанціональної вартості. Перехід до неповноцінних грошей відбувався поступово. Перші їх форми з'явилися ще за часів панування металевих грошей. Тому в історії грошей був тривалий період існування змішаних форм, властивих повноцінним і неповноцінним грошам. Основними формами неповноцінних грошей є білонна (розмінна) монета, паперові гроші (казначейські зобов'язання), банківські зобов'язання (банкноти), депозитні вклади, квазігроші. Не маючи субстанціональної вартості, усі вони застосовуються як гроші лише тому, що в економічних контрагентів, які їх одержують як платіж, є віра в можливість використати їх для забезпечення своїх майбутніх платежів. Фактор довіри до цих форм стає вирішальним для їх функціонування як грошей, завдяки чому вони дістали також назву *кредитних*.

Кредитні гроші класифікуються за кількома критеріями. Залежно від форми існування виділяють готівкові гроші, розмінну монету, депозитні гроші; залежно від статусу емітента та характеру емісії — казначейські та банківські гроші.

Паперові гроші. Поняття паперових грошей має два тлумачення: широке, коли паперовими називають будь-які грошові знаки, виготовлені з паперу (розмінні і нерозмінні банкноти, казначейські білети тощо), і вузьке,

коли паперові гроші ототожнюються лише з казначейськими білетами. У цьому підручнику будемо застосовувати поняття паперових грошей у вузькому розумінні. Це нерозмінні на метал знаки, що випускаються державою для покриття своїх (бюджетних) витрат і наділяються нею примусовим курсом, визнаються законодавчо обов'язковими до приймання у всі види платежів. По суті, це — завершена форма знака вартості, яка відірвалася не тільки від субстанціональної вартості грошей, а й від реальних потреб обороту. Мірилом їх емісії стає не потреба обороту в платіжних засобах, а потреба держави у фінансуванні бюджетного дефіциту. Такі гроші називають ще казначейськими.

Виникнення паперових грошей зумовлене тими самими об'єктивними причинами, які привели в кінцевому підсумку до демонетизації золота. Проте у кожному конкретному випадку до випуску паперових грошей державу спонукають більш «прозаїчні» причини. Передусім це — необхідність покрити дефіцит державного бюджету, оскільки уряд неспроможний це зробити збільшенням надходжень грошових коштів з інших джерел.

Об'єктивні умови для створення паперових грошей в окремих країнах остаточно визріли на початку переходу до капіталістичного способу виробництва. У попередніх формаціях таких передумов не було. Тому окремі спроби випустити там паперові гроші були спорадичними і закінчувалися невдачею. Населення сприймало їх як гроші і погоджувалося одержувати у платежі лише доти, доки держава підтримувала надію обміняти їх на реальні цінності. Як тільки така надія зникала, паперові гроші вилучалися з обігу і будь-які каральні заходи держави не могли змусити населення брати їх як гроші.

Отже, паперові гроші - це не «витвір» держави, а об'єктивний продукт розвитку економічних відносин у суспільстві. Роль держави обмежується тим, що, використовуючи об'єктивно обумовлені можливості заміни повноцінних грошей неповноцінними знаками вартості, вона друкує ці знаки і визначає умови випуску їх в обіг. І доки випуск паперових грошей не перевищуватиме

об'єктивних потреб обігу в грошах, доти до них буде довіра і вони будуть виконувати функції засобів обігу і платежу.

Після впровадження паперових грошей в обіг довіру до них може підтримувати певний час держава методами економічної політики. В умовах ринкової економіки держава є наймогутнішим і найактивнішим суб'єктом економічних, у тому числі грошових, відносин. Вона має широкі податкові зв'язки з усіма суб'єктами грошового обороту і є одним з найбільших виробників товарів і продавцем їх на ринку, а також одним з найактивніших суб'єктів на ринку цінних паперів. У всіх цих випадках держава одержує гроші у великих розмірах від інших суб'єктів сфери обігу, і якщо вона погоджується одержувати платежі в паперових грошах, то інші суб'єкти обігу приймають їх у платежі і між собою.

Тут діє фактор довіри до наймогутнішого з економічного погляду партнера, який істотно впливає на поведінку всіх інших суб'єктів, унаслідок чого вони сприймають паперові знаки як повноцінні гроші. Ця дія базується не на суб'єктивній, а на об'єктивній економічній основі. Доти, доки суб'єкти сфери обігу мають можливість купити за свої паперові знаки товари чи послуги, вони віритимуть у кредитоспроможність уряду і прийматимуть паперові гроші у платіж за свої товари та послуги.

Визначальними ознаками паперових грошей є випуск їх для покриття бюджетного дефіциту; нерозмінність на золото; примусове запровадження в оборот; нестабільність курсу і неминуче знецінення. Ці ознаки властиві насамперед грошам, що емітуються безпосередньо урядом в особі Міністерства фінансів. Звичайно вони називаються казначейськими білетами, зобов'язаннями тощо. Але цих ознак можуть набути і гроші, які емітуються банками, зокрема центральним банком, якщо емісія їх спрямовується на фінансування бюджетного дефіциту. Про це переконливо свідчить досвід України 1991—1993 рр., коли кредитна емісія Національного банку перетворилася у ключове джерело фінансування бюджетних витрат. Як наслідок — знецінення українських грошей за 1993 р. у 100 разів.

Банківські гроші — це теж неповноцінні знаки вартості, які емітуються банками на основі кредитування реальної економіки¹, завдяки чому їх випуск тісно пов'язується з потребами обороту, забезпечується їх вилучення з обороту при погашенні позичок і підтримка стабільної вартості. У цьому полягає їх принципова відмінність і перевага порівняно з паперовими грошима.

Банківські гроші виникли стихійно з ринкових відносин, але на значно вищому ступені розвитку, на якому кредит став їх іманентною складовою. Коли ринкові зв'язки, а разом з ними і взаємна довіра суб'єктів ринку досягли такого рівня, що один із суб'єктів наважився передати другому товар чи іншу вартість під зобов'язання заплатити в майбутньому, була відкрита можливість виникнення принципово нової форми неповноцінних грошей, альтернативної паперовим грошам. Спочатку торговельний оборот породив так звані *торгові гроші* у формі боргової розписки, або комерційного *векселя*. Використаний як платіжний засіб, він став обертатися. З простої розписки боржника вексель стихійно перетворився в платіжний і купівельний засіб, тобто в носія важливих функцій грошей. Проте економічна потуга комерційних структур - емітентів векселів була незначною, тому сфера їх застосування як грошей була обмеженою.

З розвитком банківського кредиту і банківської справи взагалі банки стали випускати замість комерційних векселів свої зобов'язання - *банкноти*, які поступово перетворилися в універсальний платіжний і купівельний засіб і стали самостійним видом кредитних грошей - *банківськими грошима*. Згодом, коли банки стали широко залучати *банкноти від клієнтів на вклади*, виникла друга форма банківських грошей - *депозитні гроші*.

Банкнота в самому загальному трактуванні є простим векселем емісійного банку. Особливо чітко виявлялася спорідненість її з векселем на першому етапі розвитку, коли вона мала форму так званої *класичної банкноти*.

Історично «класична» банкнота виникла з розписки середньовічних банкірів про взяття на збереження від купців золота та про зобов'язання

повернути його на першу вимогу. У міру зростання багатств банків їхні розписки (банкноти) стали користуватися такою довірою, що почали прийматись у платежі нарівні із золотою монетою. Поступово такі розписки набули строго встановленої форми й абстрактності як важливих ознак векселя і стали подовгу затримуватися в обігу, не повертаючись у банки для виплати по них золота. Ця обставина дала можливість банкірам видавати свої банкноти купцям на суму, що перевищувала вартість золота, прийнятого на збереження, тобто перейти від повного до часткового покриття банкнот[8]. Не покриті золотом банкноти стали видаватися підприємцям взамін комерційних векселів. З цього часу (кінець XVII ст.) починається власне історія «класичної» банкноти.

Характерними ознаками «класичної» банкноти є:

- 1) випуск її емісійним банком замість комерційних векселів;
- 2) обов'язковий обмін на золото на першу вимогу власників;
- 3) подвійне забезпечення: золоте (золотим запасом банку) і товарне (комерційними векселями, що перебували у портфелі банку).

Завдяки цим ознакам банкнота істотно відрізнялася від комерційного векселя. Якщо останній має приватну гарантію, що забезпечується капіталом одного чи групи підприємств, то банкнота — суспільну гарантію, яка базується на капіталах усіх підприємців, що зберігаються в банках. Банкноти на відміну від векселів є безстроковими зобов'язаннями, не пов'язаними з конкретними торговельними операціями. Вони можуть випускатися в будь-яких купюрах і перебувати в обігу будь-який термін, що дає можливість розраховуватися ними по всіх можливих платежах. Ці переваги надали банкноті особливої якості - загальної оборотності, якої не мав вексель.

Подвійне забезпечення «класичної» банкноти гарантувало її надійність, сталу вартість, нормальний обіг та високу еластичність обігу. Через забезпечення комерційними векселями досягалося саморегулювання обігу банкнот. Видаючи позики під заставу чи дисконт векселів, банк збільшував кількість банкнот в обігу, а при оплаті векселів банкноти

поверталися до банку, що забезпечувалося строковістю і безспірністю комерційного векселя.

Випуск векселів у тісному зв'язку з торговельними операціями забезпечував погодженість випуску банкнот з реальними потребами обороту - у міру зростання цих потреб випуск банкнот збільшувався, і навпаки. Проте випуск банкнот під комерційні векселі не завжди забезпечував автоматичне пристосування до потреб обороту. Це зумовлювалося цілою низкою обставин: обліком фінансових векселів, у тому числі казначейських, зниженням цін на товари та прискоренням обігу банкнот, унаслідок чого зменшувалася потреба в грошах до настання строків погашення векселів, та ін. У всіх цих випадках виникала загроза появи зайвих банкнот та їх знецінення. Запобігти цьому міг вільний розмін банкнот на золото: зайві банкноти пред'являлися в банки для обміну на золото.

Період «класичної» банкноти закінчився з повним припиненням розміну її на золото після світової економічної кризи 1929—1933 рр. У нових умовах банкнота втратила золоте забезпечення і свою кінцеву гарантію сталості вартості — розмін на золото. Це значно зблизило сучасні банківські гроші з паперовими, оскільки зняло внутрішнє гальмо їх знецінення.

Проте справа полягає не тільки в припиненні розміну банкнот на золото. У сучасних умовах зазнав деформації і механізм автоматичного регулювання емісії банкнот на основі вексельного забезпечення. Передусім поряд з комерційними стали значно ширше використовуватися казначейські векселі та облігації державних позик для забезпечення випуску банкнот. Оскільки зобов'язання держави не є реальними цінностями, кредитування їх емісійним банком значно ускладнило зв'язок емісії з реальними потребами обороту. Різке зниження частки комерційних векселів і збільшення казначейських векселів та облігацій держави в забезпеченні емісії грошей означає переорієнтацію її з потреб товарообороту на потреби державного казначейства. Через задоволення останніх банкноти потрапляють у сферу товарообороту, при цьому лише частково вони задовольняють його потреби, а

частково виявляються зайвими, проте залишаються в обороті. З цього погляду механізм емісії банкнот стає подібним до механізму емісії паперових грошей. Це також зближує сучасну банкноту з казначейськими білетами.

Разом з тим така банкнота повністю не втрачає своїх специфічних ознак банківських грошей, зберігає в обігу певні переваги порівняно із суто паперовими грошима і є найпоширенішою формою готівкових грошей у країнах з розвинутою ринковою економікою. Головні її ознаки і переваги полягають у тому, що навіть на покриття витрат держави вона випускається не безпосередньо і безповоротно, а через кредитування під боргові зобов'язання казначейства. Ця, здавалося б, незначна деталь емісійного механізму має принципове значення. Вона передбачає, що держава як економічно самостійний суб'єкт грошового обороту може брати участь в емісійному механізмі нарівні з комерційними підприємствами, якщо прагнутиме до забезпечення збалансованості свого фінансового господарства і виявиться здатною своєчасно погашати свої борги емісійному банку[9]. У зв'язку з цим важливого значення набуває проблема регулювання державного боргу, підтримання його обсягів на економічно обґрунтованому рівні, установлення широкого демократичного контролю за його формуванням, включаючи лімітування його розмірів, а також за взаємовідносинами між казначейством і центральним емісійним банком.

Дуже важливо, щоб ці два органи, що перебувають по різні боки емісійного джерела, не стали «двома кишенями на одному й тому ж самому державному піджаку», якими розпоряджається «одна рука». У такому випадку гроші завжди будуть безперешкодно «перекочувувати» з банківської «кишені» в казначейську й остаточно зникне відмінність між банкнотами і казначейськими білетами. Щоб не допустити цього, більшість країн законодавчо встановили чітке розмежування між центральним емісійним банком та державним казначейством, вивівши банк з підпорядкування уряду і зробивши його самостійним державним провідником монетарної політики.

Зважена політика щодо державного боргу та виплати доходу за облігаціями державних позик забезпечує ринковий попит на вказані цінні папери. Це дає можливість центральному банку через регулювання свого портфеля таких паперів впливати на масу банкнот, продаючи їх на фондовому ринку - зменшувати, а купуючи - збільшувати їх кількість в обороті.

Не втратив свого значення і механізм саморегулювання банкнотного обігу через забезпечення їх емісії комерційними векселями. Проте дія його значно змінилася. Банківські позички під комерційні векселі стали видаватися переважно в депозитній, а не в банкнотній формі. Тому емісійні банки через цей механізм регулюють масу депозитних грошей в обороті, опосередковано впливаючи і на обіг банкнот.

Депозитні гроші - це різновид банківських грошей, який існує у вигляді певних сум, записаних на рахунках економічних суб'єктів у банках. Вони не мають речового виразу і використовуються для платежів у безготівковій формі. Рух їх здійснюється по рахунках у банках і не виходить за межі банківської системи. А приводяться вони в рух за допомогою технічних інструментів — чеків, платіжних доручень, пластикових карток тощо.

Потреба в такій формі грошей об'єктивно зумовлена посиленням вимог щодо економічності та зручності грошового обороту тоді, коли його обсяги і суми окремих платежів досягають значних розмірів. Вона має істотні переваги перед готівковою формою грошей (банкнотами): значно економніша, зручніша у користуванні, піддається контролю з боку банків за оборотом після емісії. Тому у сучасних умовах депозитні гроші стали основною формою грошей у країнах з розвинутою ринковою економікою. Їхня частка становить близько 90% усієї грошової маси в обороті.

Успішне функціонування депозитних грошей можливе лише за високого рівня розвитку банківської справи, коли кожний суб'єкт грошового обороту може вільно покласти свої гроші в банк, взяти їх звідти, швидко перевести в будь-який пункт ринку і йому гарантується повне їх збереження.

За цих умов власник грошей на рахунку в банку може дати доручення останньому перерахувати всю суму чи частину її своєму контрагенту і в такий спосіб погасити борг. Переміщуючись по рахунках у банках, депозитні грошові суми успішно виконують функції купівельного та платіжного засобів, а відтак включаються в загальний грошовий оборот.

В Україні в перехідний період не було достатніх передумов для широкого застосування депозитних грошей. Низька надійність банків та високий рівень тінізації економіки спричинили зниження частки депозитних грошей у загальній масі в окремі роки до 50%, що негативно впливало на стан грошового обороту та функціонування банків.

Електронні гроші - це різновид депозитних грошей, які існують у пам'яті комп'ютерів і здійснюють свій рух автоматично з допомогою комп'ютерних систем за безпосередніми розпорядженнями власників поточних рахунків. Ця форма органічно поєднує у собі всі переваги депозитної та готівкової форм грошей: немає потреби переносити чи перевозити великі маси готівки; досягається значна економія витрат на їх виготовлення, збереження, перерахування, перевезення тощо; кожний платник має можливість вмиг виконати платіж, попередньо перевіривши всі його умови і здійснивши відповідні розрахунки, як і в платежах готівкою.

Носієм електронних грошей є *пластикові картки* — іменний грошовий документ, що видається банком власнику поточного рахунку і дає йому можливість оплатити через комп'ютерні мережі свої покупки і погасити борги переказом грошей по рахунку без використання готівки чи паперових платіжних документів. Упровадження пластикової картки в розрахунково-платіжну практику значно розширило сферу функціонування депозитних грошей, включило в неї масові платежі населення, прискорило обіг грошей, створило великі зручності для платників, зменшило витрати обігу. Все це надало депозитним грошам нової якості, що знайшло відображення в новій назві - «електронні гроші». Детальніше депозитні та електронні гроші будуть розглянуті в розділі 4.

Квазігроші, або майже гроші, - це специфічні грошові форми, в яких грошова суть істотно послаблена, відхиляється від загальноприйнятих, стандартних форм. Таке відхилення можливе з кількох причин:

- коли в стандартних формах значно послаблюється грошова суть. Так, при розміщенні грошей у довгострокові вклади вони зберігають звичайну форму депозитних грошей, проте при цьому знижується їх ліквідність, здатність бути платіжними засобами;

- коли грошові функції виконують нестандартні форми, які не можна віднести до жодної з зазначених вище. Наприклад, вексель у певних межах може використовуватися як гроші у функції купівельного і платіжного засобу, хоч не є грошима в загальноприйнятому розумінні. Те ж саме можна сказати про чек та деякі інші грошові інструменти.

Використання квазігрошей має позитивний вплив на економіку:

- дає можливість підвищити ліквідність ринку за рахунок запровадження в оборот додаткових платіжних інструментів квазігрошових форм, передусім векселів;

- дає можливість зменшити масу платіжних засобів в обороті за рахунок вилучення їх у довгострокові депозитні вклади, що сприяє оздоровленню кон'юнктури ринків;

- робить управління грошовою масою, а отже пропозицією грошей, більш гнучким і ефективним.

Квазігроші мають досить тривалу історію. Так, вексель з'явився і почав використовуватися як платіжний інструмент раніше, ніж банкнота, яка бере свій початок з векселя. Чек з'явився після того, як банки стали приймати гроші на вклади, тобто приблизно одночасно з банкнотою. Власник золотого чи срібного вкладу міг двояко реалізувати право на свої гроші:

- 1) взяти розписку банку і використати для платежу за своїми зобов'язаннями. Така розписка відкрила шлях для банкноти;

2) домовитися з банком, що він даватиме йому письмові накази про видачу всієї чи частини суми вкладу певній особі, а банк виконуватиме їх. З таких наказів розвинувся чек.

Тому квазігроші не є якоюсь випадковою чи нав'язаною грошам формою. Поява і тривале використання їх є закономірним результатом еволюції форм грошей. У перспективі вони теж будуть змінюватися. Зокрема, широкий розвиток «електронних грошей» може призвести до втрати чеком свого значення в обороті депозитних грошей і своєї ролі як виду квазігрошей.

6 Вартість грошей

У теорії грошей чи не найскладнішою є проблема їх вартості. В історії світової економічної думки не одна спроба визначних мислителів дати наукове пояснення природи грошей розбивалася якраз об цю проблему. Зокрема, не змогла дати переконливого пояснення вартості грошей «державна теорія грошей», представники якої зводять природу грошей до «продукту правопорядку», до «хартального платіжного засобу», вартість якого встановлюється державою незалежно від їх внутрішньої субстанціональної вартості.

Апогею у своєму розвитку ця теорія досягла на початку XX ст. (у працях Г. Кнаппа, Ф. Бендіксена, К. Ельстера та ін.), коли неповноцінні гроші набули значного поширення, проте не втратили прямого чи опосередкованого зв'язку із золотом, оскільки ще не відбулася демонетизація золота. У цих специфічних умовах втручання держави в грошову сферу було очевидним, а вартість грошей залишалася відносно стабільною, що й надавало правдоподібності концепції державотворчого походження вартості грошей. Після демонетизації золота, коли інфляційне знецінення неповноцінних грошей набуло загрозливого характеру і не піддавалося прямому державному регулюванню, стала очевидною помилковість цієї концепції.

Подібного метаморфозу зазнала і марксистська теорія грошей, яка абсолютизувала їх товарну природу («гроші за своєю природою — це завжди

золото і срібло» — писав К. Маркс), а вартість грошей пояснювала з позицій трудової теорії вартості, тобто визначала субстанціональною вартістю того товару, що функціонував як гроші. Проте після демонетизації золота, коли були перекриті всі канали впливу вартості золота на товарні ціни, стала очевидною безпідставність концепції трудового походження вартості грошей. Представники марксистської теорії так і не змогли подолати суперечності між їх теорією трудової вартості і нематеріальною формою грошей, яка виникла в реальній дійсності після демонетизації золота. Це призвело до істотного послаблення позицій марксистської економічної теорії взагалі.

Сучасна світова економічна думка розрізняє два аспекти в питанні про вартість грошей: вартість грошей як грошей і вартість грошей як капіталу.

Гроші як капітал набувають своєї вартості на грошовому ринку під впливом попиту і пропозиції, і виступає вона у формі процента. Механізм формування вартості грошей як носія капіталу буде розглянуто в розділі 3.

Вартість грошей як грошей формується безпосередньо у сфері їх обігу, де гроші обмінюються на реальні блага, а вартість їх набуває форми купівельної спроможності. Проте механізм формування цієї вартості грошей істотно різниться при функціонуванні повноцінних і неповноцінних грошей.

Мінова вартість повноцінних грошей, з якою вони беруть участь в обігу, під впливом цілого ряду об'єктивних чинників набуває відносної самостійності і певний час може відхилятися від реальної їх вартості. При цьому мінова вартість є більш інертною порівняно з реальною. Тому ціни на товарних ринках і купівельна спроможність таких грошей певний час залишалися незмінними після зміни вартості золота як товару, що мало позитивний вплив на розвиток ринкових відносин.

Разом з тим мінова вартість золотих грошей, що перебували в обігу, не могла повністю відірватися від реальної вартості золота як товару. Цьому заважала дія закону вартості у сфері виробництва й обміну золота. Якщо мінова вартість (купівельна спроможність) монети знижувалася порівняно з реальною, то зменшувалась рентабельність виробництва золота, підприємства

з гіршими умовами видобутку закривалися, і реальна вартість золота знижувалася до рівня мінової.

Якщо ж реальна вартість повноцінних грошей зменшувалася порівняно з міновою, то в кінцевому підсумку підривалася довіра до таких грошей та їх емітента, наставав розлад грошового обігу і системи цін. Держава змушена була або перекарбовувати монету, щоб підвищити її реальну вартість до мінової, або взагалі відмовитися від золотомонетного обігу.

Можливість роздвоєння вартості повноцінних грошей здавна була помічена людьми і широко використовувалася у власних інтересах тими, хто карбував монети. На цій можливості базувалося звичайне фальшування монет, їх обрізування приватними особами, відоме ще із стародавніх часів. Проте й держави нерідко використовували таку можливість для погіршення якості грошей з метою поліпшення становища своєї казни чи в інтересах певних соціальних груп. Якраз заради цього всі держави з перших кроків свого існування домагалися повної монополізації карбування монет.

Як же формується вартість неповноцінних грошей, що не мають внутрішньої субстанціональної вартості? Її формування і функціонування відбувається під впливом тих самих факторів, які в умовах золотомонетного стандарту спричинювали відхилення номінальної вартості золотих грошей від реальної. У міру заміщення в обігу золота його знаками цей розрив посилювався і навіть розмінні на золото гроші все більше виступали в їх номінальній, а не реальній вартості. З припиненням розміну банкнот на золото гроші залишилися в обігу тільки у своїй номінальній вартості. По суті, вона стала ірраціональною величиною, яка визначається не втіленою в грошовому товарі суспільною працею, а тим середовищем, у якому гроші функціонують.

Маса грошових знаків, що вступає у сферу обміну в кожному наступному циклі відтворення, — величина не випадкова. Вона зумовлена насамперед сукупною міновою вартістю товарів, які реалізовані в попередньому циклі і вийшли у сферу споживання. Грошові знаки, залишаючись в обігу, продовжують представляти цю сукупну товарну

вартість, будучи її відбитком. Це виявляється в тому, що кожний власник грошей, вступаючи з ними в черговий цикл обміну, розглядає їх як конкретну реальну вартість і готовий платити за потрібний товар не будь-яку їх суму, а лише ту, яка забезпечить йому привласнення еквівалентної вартості.

Якщо в черговому циклі обміну товарів виявиться менше, ніж було в попередньому, або в обігу перебуватиме зайва маса грошових знаків при тій самій масі товарів, то між грошовою і товарною масами складеться нове співвідношення, в якому попит перевищуватиме пропозицію. Покупці будуть готові платити, а продавці вимагатимуть більшу суму грошей, ніж у попередньому циклі. Грошова маса знеціниться порівняно з товарною, і ціни на товари зростатимуть. Складеться новий, знижений рівень мінової вартості грошей, з якою вони перейдуть у наступний цикл відтворення.

Якщо в цьому циклі в обмін надійде більша маса товарів або частина грошей якимось чином буде вилучена з обігу, то товарна пропозиція перевищить попит, не всі товари можуть бути реалізовані і продавці змушені будуть знижувати ціни. У грошей сформується нова (підвищена) мінова вартість, з якою вони ввійдуть у наступний цикл обміну.

Обумовленість вартості неповноцінних грошей відтворювальним процесом відіграє вирішальну роль у наданні грошам кредитного статусу, у перетворенні їх у реальні боргові зобов'язання певних економічних суб'єктів (уряду, центрального банку, інших банків та комерційних структур).

Крім того, будучи борговими зобов'язаннями, гроші спираються на економічну могутність та авторитет тих суб'єктів, які їх емітували. Довіра до них учасників ринку як до реальних цінностей формується залежно від динаміки цієї могутності та рівня авторитету.

Так, довіра до банкнот і розмінної монети, які емітуються центральним банком, базується на економічному потенціалі всієї країни і є значно вищою, ніж довіра до депозитних грошей, що спираються на потенціал окремих комерційних банків. Не випадково в умовах хронічної економічної і фінансової кризи, яку переживала Україна в 1991—1995 рр., питома вага

готівки постійно зростала і досягала 50%, а ціни на товари при реалізації за готівку нерідко були нижчими, ніж при реалізації по безготівковій оплаті. І жодні адміністративні заходи з боку уряду та НБУ не могли переломити цю тенденцію.

Крім розширення суспільного виробництва та зростання економічного потенціалу емітентів, довіра до кредитних грошей підтримується ще низкою додаткових чинників:

- проведенням державою такої економічної та монетарної політики, яка б виключала появу у суб'єктів ринку інфляційних очікувань і зниження довіри до таких грошей у майбутньому;
- наданням державою готівковим неповноцінним грошам статусу законних платіжних засобів, унаслідок чого кредитор не може відмовитися приймати платежі в цих грошах;
- створенням системи страхування банківських депозитів та системи нагляду за банківською діяльністю з метою підвищення довіри до банків та до депозитів як банківських грошей;
- створенням системи гарантій по векселях і чеках.

Забезпечення довіри до неповноцінних грошей обумовлює специфічну форму їх вартості - *купівельну спроможність*. Якщо всі суб'єкти ринків, зокрема продавці товарів, довіряють таким грошам, то власники їх зможуть за певну грошову суму придбати певну масу товарів, послуг, цінних паперів, валюти тощо.

7 Функції грошей, їх еволюція та взаємозв'язок

Гроші служать засобом вираження міри вартості. Під час купівлі товару його вартість вимірюється грошима. Продавець встановлює суму грошей, яку він хоче одержати за свій товар, а покупець називає ту суму, яку він може віддати за нього. У розвинутому товарному виробництві вартість товарів виражається у грошовій формі.

Але не на всіх історичних етапах вартість товарів виражалась у, грошах. Навіть у сучасних умовах можливість обміну товарів без використання грошей

проявляється у бартерних угодах, в яких вартість товарів, що продаються виражається в тих товарах, які пропонуються взамін.

На початку зародження товарного обміну перед первісними племенами постало складне завдання: визначити пропорції, за якими вони могли б обмінювати свої товари. Обмін мав тоді випадковий характер, масового обміну не було, прикладу брати не було з чого. Колений товар виражав свою вартість у вартості інших товарів, що випадково було обрано для обміну, хоча вартість їх була неоднакова.

Товар, який можна було обміняти на всі інші, називався загальним еквівалентом. Його поява ліквідувала багато недоліків. Так зникла потреба у багаторазовому обміні для одержання потрібного товару. Але у різних регіонах загальним еквівалентом вис гупали неоднакові товари, що заважало розвитку торгівлі між ними.

Розширення торгівлі між різними народами і територіями зумовило поступовий перехід до єдиного для всіх товару, на який можна було б обмінюватися. Для виконання цієї ролі найбільше підійшло золото, яке могло тривалий час зберігатися, було однорідне і більш пристосоване до транспортування. У невизначеному обсязі цього металу була закладена велика вартість.

З появою грошей світ поділився на два полюси: на одному боці скупчилися товари як корисні речі, а на іншому - гроші як засіб вираження усіх інших товарів.

Хоча золото може бути засобом для виготовлення предметів розкоші, але це не основне його призначення.

Еквівалент - товар, яким виражається вартість іншого товару. Це товар, вартість якого дорівнює вартості даного товару.

Суть грошей виявляється у їх функціях. *Функція* - це певна дія або «робота» грошей щодо обслуговування руху вартості в процесі суспільного відтворення.

У товарному господарстві гроші виконують такі функції:

- міра вартості;
- засіб обігу.
- засіб платежу;
- засіб нагромадження і створення скарбів;
- світові гроші.

Усі п'ять функцій у їх єдності становлять реальний рух грошей. Зміст тієї чи іншої функції відображає особливості досягнутого етапу розвитку грошей.

8 Функція міри вартості, її суть, сфера використання

Перш за все гроші виконують функцію міри вартості.

Міра вартості – це функція, в якій гроші забезпечують вираження і вимірювання вартості товарів, надаючи їм форму ціни.

Ціна - грошове вираження вартості товарів. Для визначення ціни товарів готівка не потрібна. Продавець товару уявно встановлює його ціну на основі прирівнювання товару, що продається, до уявної кількості грошей. Ціни на товар змінюються прямо пропорційно до вартості товарів і обернено пропорційно до вартості грошей. При зростанні товарних цін купівельна спроможність грошей падає, і навпаки - зниження цін свідчить про підвищення вартості грошей.

На основі міри вартості встановлюється ціна.

Для визначення ціни товару потрібен масштаб цін для їх порівняння.

Масштаб цін - це вагова кількість благородного металу (золота, срібла), яка приймається державою за грошову одиницю.

Масштаб цін залежить від волі держави і служить для вираження ціни товару. Через масштаб цін уявна ціна товару перетворюється у ринкову, яка виражена в національних грошових одиницях.

Грошова одиниця - встановлений у законодавчому порядку грошовий знак, який служить для вимірювання та відбиття цін усіх товарів. Уряд кожної

країни встановлює свою міру вартості. Наприклад, у США, грошовою одиницею є долар, у Німеччині - євро, в Мексиці - песо, в Україні - гривня.

З масштабом цін пов'язані девальвація і ревальвація грошових одиниць.

Девальвація - це офіційне зниження, а **ревальвація** збільшення курсу національної грошової одиниці щодо валют інших країн.

Купівельна спроможність - це кількість товарів і послуг, які можна придбати за грошову одиницю.

9 Функція засобу обігу, її суть, сфера використання

Засіб обігу - це функція, в якій гроші виступають як посередник в обміні товарів і забезпечують їх обіг.

На відміну від першої функції, де товари оцінювалися ідеально в грошах до початку їх обігу, гроші при обігу товарів, повинні бути присутнім реально.

Товарний обіг включає: продаж товару або перетворення його в гроші і купівлю товару, або перетворення грошей в товар (Т-Г-Т).

У такому процесі гроші виконують роль посередника при обміні.

Функціонування грошей як засобу обігу створює умови для товаровиробника долати індивідуальні, часові і просторові межі, які характерні при прямому обміні товару на товар. Крім того, гроші залишаються постійно в обміні і безперервно його обслуговують, а це значить, що гроші сприяють розвитку товарного обміну.

В той же час гроші, як засіб обігу, підсилюють суперечність процесу обміну. Так, якщо при прямому товарообміні Т-Т купівля і продаж співпадали і розриву між ними в часі і просторі не було, то товарний обіг припускає два самостійні акти: купівля товару та його продаж. Причому ці акти розділяються в часі і просторі, і це створює об'єктивну можливість для порушення обміну і кінець кінцем, - до виникнення кризових ситуацій.

Особливістю грошей як засобу обігу є реальна присутність їх в обігу і швидкоплинна участь в обміні. На основі даного положення зроблено важливий висновок про те, що функцію засобу обігу можуть виконувати неповноцінні гроші – (паперові і кредитні). В даний час пануюче положення займають кредитні гроші. Вони виступають одночасно і як купівельний засіб, і як платіжний засіб.

Гроші як купівельний засіб були характерні для простого товарного виробництва, коли товар обмінювався на гроші, а гроші - на товар.

При капіталізмі формула обігу приймає вигляд: Г-Т-Г, (оскільки гроші обслуговують промисловий, торговий і грошовий капітал).

Механізм взаємодії функцій міри вартості і засобу обігу. Обидві функції грошей - міри вартості і засобу обігу - органічно взаємозв'язані. Саме ці основні функції обумовлюють сутність грошей. Функція грошей як засобу обігу доповнює функцію грошей як міри вартості.

Ідеальна міра вартості перетворюється у господарському обороті в реальний засіб обігу.

Цінова політика вартості товару здійснюється на основні функції міри вартості до процесу його реалізації. Ціна встановлюється ще до обміну товарів. Однак її номінальне визначення не має нічого спільного з дійсним продажем. Ціна є необхідною передумовою реального обміну: вона реалізує себе в ньому лише в кінцевому підсумку. Тому цілком зрозуміло, що сам процес обміну товарів породжує об'єктивну потребу не лише у функції міри вартості, а й у загальному засобі обігу, на боці якого відбувається їх фактичний обмін. Це стосується обміну товарів і на внутрішньому й на зовнішньому ринку.

У такому разі функція засобу обігу невіддільна від функції міри вартості. Органічно доповнюючи одна одну, вони реалізують подвійну природу грошей -їх призначення виконувати в товарному світі роль загального вартісного еквівалента і водночас бути технічним інструментарієм обміну товарів.

10 Функція засобу платежу

Засіб платежу - це функція, в якій гроші обслуговують погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин, що виникають у процесі розширеною відтворення.

Ця функція відображає особливості купівлі-продажу товарів у кредит з відстрочкою платежу.

У процесі розвитку товарного обігу часто трапляється, по продаж товарів і одержання грошей не збігаються в часі. У цьому випадку товари продаються в кредит з відстрочкою оплати, а гроші виконують функцію засобу платежу.

Товар приходить до покупця раніше, ніж гроші до продавця. Продавець стає кредитором, а покупець - боржником. Боржник отримує товар, дає взамін кредитору письмове боргове зобов'язання (вексель) про сплату грошей у визначений строк.

У цьому випадку засобом обігу виступають не гроші, а виражені у грошах боргові зобов'язання.

Гроші у цій функції - засіб погашення боргу.

Причини взяття кредиту різні, але найголовніша з них сезонність виробництва, коли понесені затрати не співпадають у часі з одержаними доходами.

Кредит дозволяє прискорити товарний обіг, своєчасно забезпечити виробництво необхідними предметами. Якщо за час користування кредитом гроші знецінюються, то кредитор не поверне позиченої ним вартості й понесе збитки, оскільки він не зможе купити за повернуту суму попередню кількість товарів у зв'язку з їх подорожчанням. Боржник же на цьому матиме вигаду. Щоб уникнути цього, доводиться корегувати процентну ставку відповідно до знецінення грошей, що негативно впливає на стан кредитних відносин в економіці.

Як платіжний засіб гроші використовуються і поза товарним обігом. Наприклад, під час виплати заробітної плати, податків, оренди землі, видачі та погашення банківських позик.

Якщо товаровиробник, який одержав кредит не в змозі своєчасно сплатити борг, то це зумовлює банкрутство.

Цю функцію можуть виконувати лише реальні і стійкі гроші. Роль грошей у цій функції - забезпечення процесу виробництва, прискорення обігу товарів, сприяння економії грошових коштів.

11 Функція засобу нагромадження

Засіб нагромадження - це функція, в якій гроші обслуговують нагромадження вартості в її загальній формі у процесі розширеного відтворення.

Виникнення цієї функції стало можливим тоді, коли продавець після реалізації товару не витрачає одержаних грошей на придбання потрібних йому благ, а відкладає їх на майбутнє, зберігає. Гроші починають відігравати роль засобу створення скарбів. Вони нагромаджуються як багатство. Цю функцію, як правило, виконують золоті монети і зливки золота. На ранніх етапах розвитку товарного виробництва золотий метал нерідко вилучався з обігу і перетворювався на скарб.

Згодом сформувалася ще одна мета нагромадження скарбу - створення резерву платіжних засобів. В умовах золотомонетного стандарту скарб регулював грошовий обіг. Якщо масштаби розширилися, монети зі скарбу надходили на ринок для купівлі товарів (функція засобу обігу). Якщо виробництво скорочувалось, то частина грошей перетворювалась на скарб.

З часом товаровиробники давали свої скарби в борг, розміщували в банках на вкладах, вкладали в цінні папери, що давало їм прибуток у вигляді процентів і дивідендів. Відтак скарб перетворився у нагромадження грошей (функція нагромадження вартості).

З розвитком цієї функції зникла потреба зберігати гроші у вигляді запасу золота чи срібла. Їхню нову роль стали виконувати - паперові, депозитні, електронні. Цю функцію виконують лише реальні та стійкі гроші.

12 Світові гроші

Світові гроші - це функція, в якій гроші обслуговують рух вартості в міжнародному економічному обороті і забезпечують реалізацію взаємовідносин між країнами.

Виділення функції світових грошей зумовлене особливостями руху вартості на світовому ринку, які визначаються поділом цього ринку державними кордонами. Завдяки такому поділу тут з'являється специфічний суб'єкт економічних відносин - держава, яка представляє і захищає інтереси країни в цілому. Тому на світовому ринку виникають економічні суперечності більш високого рівня, ніж на внутрішньому, які впливають і на відносини безпосередніх покупців та продавців.

Передусім в іноземних контрагентів виникає недовіра до тих регалій, якими наділила держава свої національні гроші, зокрема до посвідчення монетної ваги чи обов'язковості приймання грошових знаків у всіх видах платежів. Особливо гостро це відчувалося на початку формування світового ринку, через що гроші могли з'явитися там тільки у формі зливків благородних металів, знявши, за виразом К. Маркса, свої «національні мундири». Тому в тих умовах функцію світових грошей виконували тільки повноцінні гроші. Їх приймання у платежі здійснювалося за вагою, а не за кількістю монет.

Гроші на світовому ринку виконують функції загального платіжного засобу, загального купівельного засобу і засобу перенесення багатства з однієї країни в Іншу. Отже, світові гроші - це комплексна функція, що повторює, по суті, всі функції, властиві грошам на внутрішньому ринку.

Ця обставина дала підстави багатьом дослідникам взагалі не виділяти світові гроші як окрему функцію. З такою позицією можна було б погодитися, якби всі національні гроші були вільно конвертованими. Проте це не так -

функціонування грошей більшості держав обмежене виключно їх національними кордонами. І коли економічні суб'єкти таких країн виходять на світовий ринок, то їм потрібні зовсім інші гроші. Тобто мова тут іде не тільки про новий напрям використання грошей, а й про інші за сутністю гроші, що й дає підстави вичленити світові гроші в окрему функцію.

Якщо світові гроші використовуються для погашення боргів, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, банківськими та фінансовими позичками тощо, то вони виконують функцію засобу платежу. Коли вони витрачаються для негайної купівлі товарів чи послуг і замість їх певної суми, що вивозиться (пересилається), в країну ввозиться еквівалентна товарна вартість, вони виконують функцію купівельного засобу. Використання цієї функції менш вигідне, ніж першої, оскільки вимагає попереднього нагромадження резерву світових грошей. Тому вона спостерігається рідше - у випадках якихось надзвичайних подій, коли порушується звичайна рівновага обміну між країнами (неврожай, стихійне лихо, соціальні потрясіння) чи виникає недовіра до платоспроможності іноземного контрагента.

Якщо світові гроші переміщуються з однієї країни в іншу без зустрічного переміщення товарного еквівалента чи погашення боргу, то вони забезпечують перенесення багатства. Це має місце при оплаті контрибуції, репарацій, наданні грошових позичок чи допомоги, вивезенні грошей емігрантами, тіньовими підприємцями тощо.

Світові гроші функціонують і як міра вартості та рахункові одиниці, оскільки національні ціни жодної країни не можуть повністю задовольнити потреби світового ринку і на ньому формується своя система цін.

Найскладнішим питанням у розумінні функції світових грошей є питання про форму, в якій гроші її виконують. Одні економісти вважають, що і зараз цю функцію може виконувати і виконує тільки золото. Інші заперечують це, посилаючись на те, що золото перестало безпосередньо використовуватись у будь-яких платежах на світовому ринку. Купівлю-

продаж золота там за національні валюти вони розглядають як торгівлю звичайним, а не грошовим товаром.

Справді, механізм функції світових грошей безперервно розвішався в міру розвитку економічних відносин на світовому ринку. Коли ці відносини досягли високого рівня взаємності, виникла можливість погашати вимоги по платежах шляхом заліку чи передачі боргових зобов'язань без пересилання золота по кожному платежу. Таку роботу здійснюють комерційні банки, включившись в організацію міжнародних розрахунків. Золото вони стали пересилати один одному тільки для оплати сальдо заборгованості по платежах. Тут було ще очевидним часткове використання золота як засобу платежу на світовому ринку.

13 Якісні властивості грошей

Найбільш актуальними в сучасних умовах є такі властивості грошей: стабільність вартості, економічність, тривалість використання, однорідність, подільність, портативність. Базовою властивістю грошей, є *стабільність вартості*. Будь-яка форма грошей, якщо вона знецінюється, не може ефективно виконувати функцію засобу платежу і нагромадження вартості. Такі гроші перетворюються в гальмо економічного розвитку, оскільки кредитори перестають надавати позички через ризик втрати позиченої вартості, а інвестори перестають накопичувати вартість у грошовій формі. Підтримання постійно стабільної вартості грошей є важливим економічним завданням сучасних держав. Важливою властивістю грошей є *економічність*, яка дає змогу суспільству мінімізувати витрати на виготовлення грошей і забезпечити ними потреби обороту. Поки гроші були повноцінними, вирішити це завдання було неможливо, це послужило ключовою причиною демонетизації золота і появи неповноцінних грошей. Виготовлення банкнот та неповноцінних монет вимагає досить значних витрат держави, у зв'язку з чим готівка в обороті поступово замінюється

безготівковими (депозитними) грошима. Для скорочення витрат рух депозитних грошей стали здійснювати засобами електронних технологій. Важливим способом забезпечення економічності готівки є *довгостроковість* її використання, цю властивість мали повноцінні гроші, а зараз мають готівкові гроші. Говорити про цю властивість депозитних грошей немає підстав, оскільки вони не зношуються в обороті. *Однорідність грошей* є властивістю, яка вимагається від усіх форм грошей. Проте однорідність і золотих грошей могла порушуватися, якщо поряд із золотою монетою в обороті була срібна, або золоті монети мали неоднакові частки домішок металів. Насправді окремі види грошей виявляються неоднорідними через різний ступінь довіри до їх емітентів, а отже - різний ступінь їх надійності. Гроші мають властивість, як *подільність*. Для здійснення платежів швидко, без додаткових витрат, гроші повинні легко ділитися на будь-які частини. При такому діленні можна легко заплатити будь-яку суму, одержати здачу тощо. Останньою властивістю грошей є їх портативність. Вони мають бути такими, щоб їх легко було носити, зручно ними користуватися в повсякденному житті. Високу портативність мають сучасні готівкові гроші - банкноти та розмінна монета.

14 Роль грошей у розвитку економіки

Роль грошей тісно пов'язана з їх функціями. Якщо функція грошей - це їх конкретна «робота» щодо обслуговування руху вартості на певному етапі процесу відтворення, то роль грошей - кінцевий результат цієї «роботи», її наслідок для суспільства.

Роль грошей визначається рівнем розвитку товарного виробництва та адекватних йому суспільних відносин. Вона не може бути реалізована там, де для цього немає відповідних умов. Не могла бути значною роль грошей у докапіталістичних формаціях, оскільки саме господарство тоді мало переважно натуральний характер. За допомогою грошей там набувала суспільного визнання лише незначна частка вироблюваної продукції. Тому не

було залежності товаровиробника від ринку, а вплив грошей на його економічне становище і через нього - на розвиток виробництва був мало відчутним.

Подібне становище мало місце і в умовах командно-адміністративної економіки в колишньому СРСР та інших країнах Східної Європи. Хоч головна сфера економічних відносин тут мала грошову форму, сама суть цих відносин була нееквівалентною, нетоварною, що робило використання грошей формальним, а роль їх - обмеженою, швидше за все обліково-розподільною. Проте і така роль мала певний позитивний вплив на розвиток суспільного виробництва.

Найсприятливіші умови для реалізації ролі грошей у розширеному відтворенні були створені за капіталізму, коли товар став загальною формою продуктів виробництва, а економічні відносини в суспільстві були переведені на еквівалентні, ринкові засади. Особливе значення мало те, що сама робоча сила стала товаром, об'єктом купівлі-продажу за гроші.

Завдяки поширенню грошових відносин на всі фактори суспільного виробництва - засоби праці, предмети праці і робочу силу - просте товарне виробництво перетворилось у капіталістичне, а самі гроші набули принципово нової якості - стали носієм капіталу, відкрили можливість кожному, хто має вільну вартість, легко і швидко її капіталізувати.

Насамперед грошового виразу у формі прибутку набула мета капіталістичного виробництва. Це дало можливість зняти усілякі обмеження з його розвитку, оскільки нагромадження грошей (прибутку) не має будь-яких внутрішніх обмежень, нагромаджувати їх можна нескінченно.

Завдяки тому, що капіталістичні підприємства все виробляють для продажу і всі елементи виробництва купують на ринку, створюється особливий ринковий механізм стимулювання і регулювання суспільного виробництва, в центрі якого перебувають гроші. На ринку розвивається конкуренція як загальносуспільне явище - конкуренція за покупця, за робоче місце, за вигідне замовлення тощо. По суті, в усіх цих випадках ведеться

боротьба за отримання більшої суми грошових доходів. Оскільки перемагає той, хто спроможний одержати найкращі результати в такому змаганні, конкуренція, а значить і гроші, стають рушійною силою науково-технічного прогресу, зростання продуктивності суспільної праці, інтенсифікації виробництва, забезпечення високої якості продукції та ін. Тим самим створюються могутні стимули для розвитку капіталістичного виробництва.

У проблемі ролі грошей у розвитку економіки можна розрізнити якісний і кількісний аспекти.

В *якісному аспекті* роль грошей виявляється у тому, що сама їх наявність, саме грошове середовище, в якому діють економічні агенти, позитивно впливає на розвиток суспільного виробництва.

По-перше, знімаються фізичні межі виробництва, що визначаються особистими потребами самих виробників. Виробляти можна стільки, скільки вдасться реалізувати, а надлишок вартості можна зберігати в грошовій формі чи перетворити в позичковий капітал.

По-друге, реалізація вироблених продуктів за гроші, замість бартеру, значно спрощує, прискорює і здешевлює доведення їх до споживачів. Суспільство одержує значну економію на реалізаційних витратах, скорочуються потреби в обіговому капіталі, краще задовольняються потреби споживачів.

По-третьє, завдяки грошам ринок набуває загального характеру, його механізм стає могутнім важелем економічного прогресу, передусім завдяки конкуренції, стимулюванню ефективного виробництва та економного споживання - виробничого, державного, особистого.

Здатність грошей приносити своїм власникам в умовах ринкової економіки додаткову вартість значно посилила їх стимулюючий вплив на кожного суб'єкта економічних відносин: і на виробника (працівника), і на споживача. Як виробник, або працівник, кожний із них прагне краще і більше працювати, щоб вивести свої грошові доходи за межі виробничих чи споживчих потреб і, капіталізуючи надлишок доходу, мати можливість

одержувати додаткову вартість. З цією ж метою він як споживач прагне економно використовувати свої грошові кошти, оскільки капіталізація їх залишків дає можливість одержувати додаткові доходи понад ті, що приносить жива праця.

Гроші в умовах ринкової економіки стають носієм позичкового капіталу. Через механізм його руху, зокрема через банки та ринок цінних паперів, формування якого зумовлюється перетворенням грошей у капітал, відкриваються можливості узгодити індивідуальні та колективні інтереси виробників, дещо згладити суперечності між соціальними класами та групами суспільства, забезпечити більшу рівномірність і збалансованість процесу розширеного відтворення.

Всебічне охоплення грошовою формою економічних відносин всередині країн та між ними, а також постійне вдосконалення самого грошового механізму створили сприятливі умови для формування міжнародних ринків і тісних взаємовигідних зв'язків між країнами, міжнародного переливу вільних капіталів у місця найефективнішого їх використання тощо.

Глибоке проникнення грошової форми в усі «клітини» суспільних відносин відкриває широкі можливості для регулювання за допомогою грошових інструментів процесу розширеного відтворення. Мова йде передусім про такі інструменти, як податки, позичковий процент, ціни, орендна плата, бюджетне фінансування та ін. Через них держава має можливість регулювати основні економічні процеси на мікро- та макрорівнях і в цілому впливати на економічне становище в країні відповідно до попередньо визначених цілей.

Кількісний аспект ролі грошей полягає в тому, що через зміну кількості грошей в обороті можна активно впливати на економічні процеси, зокрема на результати діяльності економічних агентів як виробників і як споживачів. Цю можливість широко використовують усі держави з ринковою економікою для регулювання економічного життя в країні. Збільшуючи чи зменшуючи масу

грошей в обороті, центральні банки, які діють від імені своїх держав, забезпечують зміну таких економічних інструментів, як платоспроможний попит, ціни, процент, валютний курс, курс цінних паперів тощо. Завдяки цьому забезпечується вплив на такі вирішальні економічні процеси, як інвестиції, зростання виробництва, зайнятість, розвиток експорту й імпорту та їх збалансування тощо.

?

Питання для самоперевірки

1. Які існують концепції походження грошей ?
2. Чим гроші відрізняються від звичайного товару?
3. Причини, що зумовили демонетизацію золота.
4. Які функції виконують гроші?
5. У яких функціях гроші найбільше потерпають від інфляції?
6. Чим відрізняються неповноцінні гроші від повноцінних?
7. Чому неповноцінні гроші називають ще кредитними?
8. Що таке «електронні гроші»? Що у них є спільного і відмінного від паперових грошей і депозитних грошей?
9. Чим поняття ролі грошей відрізняється від поняття функції грошей?